

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	11
<i>Вступне слово Курта Кляйнмана</i>	13
<i>Пролог</i>	15

Частина перша. ВІДЕНЬ

1. «Коли єврейська кров стікає з леза»	19
2. Зрадники народу	41

Частина друга. БУХЕНВАЛЬД

3. Кров і камінь: концентраційний табір Бухенвальд	59
4. Каменелом	76
5. Шлях у життя	86
6. Сприятливе рішення	101
7. Новий світ	117
8. Не гідний життя	129
9. Тисяча поцілунків	145
10. Дорога до смерті	165

Частина третя. АУШВІЦ

11. Місто під назвою Освенцим	177
12. Аушвіц-Мановіц	195

13. Кінець Густава Кляйнмана, єврея	203
14. Опір і колаборація: смерть Фріца Кляйнмана	215
15. Доброта незнайомців	235
16. Далеко від дому	250
17. Опір і зрада	264

Частина четверта. ВИЖИВАННЯ

18. Потяг смерті	285
19. Маутгаузен	298
20. Кінець днів	312
21. Довгий шлях додому	327

<i>Епілог. Єврейська кров</i>	334
<i>Бібліографія і джерела</i>	342
<i>Подяки</i>	349
<i>Примітки</i>	352

ПЕРЕДМОВА

Це реальна історія. Кожна людина в ній, усі події, повороти та дивовижні збіги взяті з історичних джерел. Хотілося б, щоб тут не було нічого реального, щоб нічого із цього не трапилось — так це болісно й страхотливо. Проте воно відбулось і донині живе в пам'яті вцілілих.

Існує чимало історій про Голокост, але вони інакші. Розповідь про батька й сина, Густава та Фріца Кляйнманів, звісно ж, перегукується з ними, але не схожа на жодну. Українці мало євреїв пережили нацистські концентраційні табори від найперших масових арештів пізніх 1930-х до «Остаточного розв'язання» та, зрештою, визволення. Наскільки я знаю, ніхто з них не пройшов усі кола пекла разом, як батько та син, від початку до кінця, від життя під нацистською окупацією до Бухенвальда, Аушвіца, повстання в'язнів супроти СС, маршів смерті, Маутгаузена, Міттельбау-Дори, Берген-Бельзена — і повернувся додому живим. Принаймні ніхто не залишав письмових згадок про це. Не обійшлося без удачі й мужності, та саме любов і відданість один одному насправді допомогли Густаву й Фріцу вижити. «Хлопчик — моя найбільша радість, — писав батько у своєму таємному щоденнику, коли перебував у Бухенвальді. — Ми робимо один одного сильнішими. Ми нерозлучні. Одне ціле». За рік цей зв'язок зазнав одного з найбільших випробувань: коли Густава перевезли до Аушвіца, що майже дорівнювало смерті, Фріц вирішив знехтувати власною безпекою, щоб бути поряд із батьком.

Я вклав серце й душу в цю історію. Вона читається, мов роман. І хоч я однаковою мірою письменник та історик, мені

не довелося нічого вигадувати чи прикрашати; навіть уривки діалогів цитовані або реконструйовані з першоджерел. За основу взято щоденник концентраційного табору, написаний Густавом Кляйнманом між жовтнем 1939-го та липнем 1945 років, із доповненнями з мемуарів та інтерв'ю Фріца в 1997-му. Жодне із цих джерел не полегшує читання ні емоційно, ні буквально. Щоденник писали за екстремальних обставин, тому він досить уривчастий, часто із загадковими натяками на речі, які виходять за межі знань звичайного читача (навіть історикам, котрі вивчають Голокост, довелося б звертатися до своїх довідників, щоб інтерпретувати певні фрагменти). Густав писав не для фіксування всього, що відбувалося, а для збереження здорового глузду, тож йому ці натяки були цілком зрозумілими. Проте коли підбираєш ключ, щоденник дає широке та болюче усвідомлення проживання Голокосту — тиждень за тижнем, місяць за місяцем, рік за роком. Дивовижно, однак він показує нескорену силу та дух оптимізму Густава. «...щодня я молюся й кажу собі: *не впадай у відчай. Стисни зуби — есесівцям тебе не зламати*», — писав він на шостий рік свого ув'язнення.

Інтерв'ю з уцілілими членами родини дозволили отримати більше особистої інформації. Абсолютно вся історія — від життя у Відні в 1930-х до функціонування таборів, включно з персоналіями — підкріплена монументальним документальним дослідженням: свідченнями потерпілих, записами концентраційних таборів та іншими офіційними джерелами, які підтверджують кожну деталь, хай яка вона екстраординарна та неймовірна.

*Джеремі Дронфілд,
червень 2018 року*

ВСТУПНЕ СЛОВО КУРТА КЛЯЙМАНА

МИНУЛО вже понад сімдесят років від тих страхітливих днів, які описані в цій книжці. Історія виживання, загибелі та порятунку моєї родини стосується всіх, хто пов'язаний із тим періодом, пережив ув'язнення, втратив сім'ю або ж кому пощастило втекти від нацистського режиму. Вона про кожного постраждалого, а тому це ніколи не можна забувати.

Шестирічний досвід перебування мого батька та брата в п'яти різних концентраційних таборах — живе свідчення всіх жахів Голокосту. Зараз неможливо осягнути їхню жагу до життя, зв'язок батька та сина, мужність, що, власне, і допомогло їм витримати ці нелюдські страждання.

Мама відчула небезпеку, щойно Гітлер анексував Австрію. Вона переконала мою найстаршу сестру тікати до Англії в 1939-му та допомогла їй у всьому. Я жив під нацистським режимом три роки, поки мама підготувала мій переїзд до Сполучених Штатів Америки в лютому 1941 року. Це не тільки врятувало мені життя, а й подарувало домівку зі сповненою любові родиною, що прийняла мене як рідного. Моїй другій сестрі пощастило менше. Її та маму заарештували й депортували з тисячами інших євреїв до табору смерті поблизу Мінська. Десятиліттями я знав, що їх убили саме там, навіть відвідав місце, де все відбулося, проте був зворушений, навіть спустошений, коли, читаючи цю книжку, дізнався, як це сталося.

Ця книжка навдивовижу детально описує, як мої тато й брат пережили це лихо. Я воз'єднався з ними в 1953-му, коли, призначений на військову службу, повернувся у Відень за п'ятнадцять

років після від'їзду. Протягом наступних років моя дружина Діана неодноразово відвідувала Відень зі мною та нашими синами, які зустріли там своїх дідуся й дядька. Ці близькі сімейні стосунки пережили розлуку та Голокост і тривають відтоді. І хоч я не відчуваю ворожнечі до Відня чи Австрії, утім, це не означає, що можу повністю пробачити чи забути історію цієї держави. У 1966 році батько та мачуха відвідали мене й сестру в США. Окрім чудес нашої нової країни, вони також мали змогу зустрітися з моєю прийомною родиною в Массачусетсі. Ця щаслива й радісна зустріч об'єднала рідних, яким я завдячував своїм існуванням і спасінням.

«Хлопчик, який пішов за батьком в Аушвіц» — це зворушлива, яскрава, чутлива та добре досліджена історія моєї родини. Я заледве можу висловити вдячність Джеремі Дронфілду за те, що він зібрав усе в цій чудово написаній книжці з украпленнями моїх і сестриних спогадів, з історією батька та брата в концентраційних таборах. Безмежно ціную, що громадськість дізнається історію моєї родини в часи Голокосту, а отже, не забуде її.

*Курт Кляйнман,
серпень 2018 року*

ПРОЛОГ

АВСТРІЯ, СІЧЕНЬ 1945-ГО

Фріц Кляйнман рухався в такт із потягом і цокотав зубами від крижаної бурі, що ревіла над відкритим вантажним вагоном. Згорнувшись калачиком, абсолютно виснажений, за ним спав його батько. Навколо виднілися тьмяні постаті. Місячне сяйво заливало світлом бліді смужки їхніх уніформ і кістляві обличчя. Якщо тікати, то зараз. Потім буде вже надто пізно.

Минуло вісім днів, відколи вони покинули Аушвіц. Перші шістдесят кілометрів пройшли пішки. Есесівці гнали снігом тисячі в'язнів на захід, далі від Червоної армії, що наступала. Позаду колони чулися переривчасті постріли. Убивали всіх, хто не встигав за рештою. Ніхто не озирався.

Згодом їх садили в потяги, що прямували до таборів углиб Райху. Фріцу та його татові вдалося, як і раніше, триматися разом. Їх переправляли до Маутгаузена в Австрію, де есесівці вичавлять із в'язнів рештки сил перед тим, як остаточно знищити. У кожному вагоні з відкритим дахом тіснилося сто сорок людей. Спершу вони мусили стояти, однак щодня померлих від холоду ставало дедалі більше, тож поступово можна було сідати. Трупи складали в одному кінці вагона, а їхній одяг уже грів живих.

Вони могли б опинитися на волосинці від смерті, та цим в'язням пощастило, адже були корисною робочою силою. Більшість їхніх братів і сестер, дружин, матерів і дітей або вбили, або насильно вивезли на захід, де вони помирали в тисняві.

Фріц був ще хлопчаком, коли сім років тому його життя перетворилося на жахіття. Він мужнів у нацистських таборах,

дорослішав, учився та не піддавався спокусі занепасти духом. Чекав цього дня й готувався до нього. Під тюремною роботою вони з батьком носили цивільний одяг, який Фріцу вдалось отримати через друзів у русі опору Аушвіца.

Потяг проїхав через Відень — місто, яке колись було їхньою домівкою, а тоді звернув на захід і тепер був лишень за п'ятнадцять кілометрів від місця призначення. Вони повернулися на Батьківщину, і щойно втечуть, то цілком можуть зійти за місцевих працівників.

Фріц відкладав цей момент, переживаючи за тата. Густаву було п'ятдесят три роки, і він максимально виснажений — узагалі диво, що так довго протримався. Й ось, коли ця мить настала, чоловік уже не міг тікати. Сили покинули його, та він не міг позбавити сина цього шансу на життя. Відривати Фріца від себе після стількох років рятування один одного було нестерпно боляче, та Густав таки просив сина йти без нього. Той безуспішно намагався переконати батька йти разом.

— Бороди тебе Бог, — сказав тато, — я не можу. Надто вже слабкий.

Якби Фріц ще хоч трохи зволікав, стало б уже запізно. Він піднявся й скинув із себе ненависну робу, обійняв татка, поцілував і з його допомогою видерся слизькою стіною вагона.

Потужний, морозний подих вітру пронизав хлопця. Він тривожно оглянув сусідні вагони, зайняті озброєними охоронцями СС. Яскравий, майже повний місяць височів, освітлюючи примарним сяйвом сніжний ландшафт, на тлі якого було б виразно видно будь-яку рухому тінь¹. Потяг гуркотів на повній швидкості. Набравшись духу та сподіваючись на краще, Фріц кинувся в повітря крижаної ночі.

«КОЛИ ЄВРЕЙСЬКА КРОВ СТІКАЄ З ЛЕЗА...»

ТОНКІ пальці Густава Кляйнмана обережно підсовували тканину під лапку швацької машинки. Голка дзижчала, кулеметним рядом уселяючи нитку в матеріал, формуючи довгий бездоганний вигин. Поруч із робочим столом стояло крісло — буковий скелет із натягнутими перетинчастими жилами та серцевиною з кінського волосся. Догаптувавши панель, Густав поправив її та маленьким молотком забив цвяхи — прості стібки для внутрішньої сторони, шпильки з круглими латунними головками для зовнішньої, щільно розташовані, мов низка солдатських шоломів. Один за одним, луп-луп-луп.

Він любив свою роботу, але на прожиток вистачало не завжди, тож життя чоловіка середнього віку з дружиною та чотирма дітьми різнилося з дня на день. Густав був обдарованим майстром, однак йому бракувало підприємницької винахідливості, хоч він, звісно ж, намагався борсатися та шукати вихід. Народившись у крихітному селі біля озера в історичному королівстві Галичини*, провінції Австро-Угорської імперії, Густав приїхав до Відня у віці п'ятнадцяти років, щоб стати оббивальником меблів. Тут і залишився. Йому виповнився двадцять один, коли призвали на військову службу. Брав участь у Великій війні, був двічі поранений і нагороджений за хоробрість, а потім повернувся до Відня й до скромної професії, знову торуючи шлях до майстра своєї справи. Ще під час війни одружився з Тіні. Разом вони виростили чотирьох прекрасних, щасливих дітей. Таким було життя Густава — скромне

* Тепер землі південної Польщі та Західної України.

й роботяще. Може, він і не був повністю задоволеним, проте принаймні намагався не вішати носа.

Гудіння літаків перервало його думки. Гул наростав і відступав, немов вони кружляли довкола міста. Допитливість перемогла: чоловік склав інструменти та вийшов на вулицю. Ім Верд була жвавою, галасливою вуличкою, повною гуркоту кінних візків і бурчання вантажівок, а в повітрі загусли запахи людей, диму та кінського гною. Якоїсь дивної миті Густаву здалося, ніби падає сніг — у березні! — але це був снігопад з паперу, що розлітався з неба, осідаючи на бруківці та кіосках Кармелітермаркту. Чоловік підібрав один папірець.

НАРОДЕ АВСТРІЇ!

Уперше в історії нашої Вітчизни керівництво держави вимагає повної відданості Батьківщині² ...

Пропаганда голосування в неділю. Про це говорила вся країна. За цим спостерігав увесь світ. Це було важливо для кожного чоловіка, жінки та дитини в Австрії, але для Густава як єврея відіграло вирішальну роль. Це було національне голосування, де мусили поставити крапку щодо того, чи залишатиметься Австрія вільною від німецької тиранії.

Протягом п'яти років нацистська Німеччина жадібно позірала на кордони сусідньої Австрії. Адольф Гітлер, австрієць за походженням, був одержимий ідеєю зробити свою Батьківщину частиною німецького Райху. І хоча Австрія мала й місцевих нацистів, спраглих до об'єднання, більшість населення була проти.

Гітлер тиснув на канцлера Курта Шушніга, щоб той надав місця в уряді членам нацистської партії, і погрожував, що, коли умови не виконають, наслідки будуть жахливими: Шушніга змусять покинути посаду та замінити на нацистську маріонетку, а далі станеться об'єднання. Німеччина проковтне Австрію. Усі 183 000 євреїв країни із жахом розглядали цю перспективу³.

Світ пильно стежив за результатом. Відчайдушно хапаючись за останню соломинку, Шушніг проголосив плебісцит — референдум, де австрійці мали б самі вирішити, чи хочуть зберегти незалежність своєї країни. Це був сміливий крок. Попередника Шушніга вбили під час невдалого нацистського перевороту, і прямо зараз Гітлер був готовий зробити майже все, щоб запобігти голосуванню. Дату призначили на неділю, 13 березня 1938 року.

На кожній стіні виднілися наклеєні або написані націоналістичні слогани («Незалежності — так!»), і ось сьогодні, за два дні до голосування, літаки засипали Відень пропагандою Шушніга. Густав ще раз глянув на папірець.

...За вільну та германську, незалежну та соціалістичну, християнську та об'єднану Австрію! За мир, роботу та рівні права для всіх, хто відданий своєму народу та Батьківщині.

...Світ мусить побачити наше бажання жити, тому, народе Австрії, встаньмо як один і проголосуймо «За»!⁴

У євреїв ці зворушливі слова викликали змішані почуття, бо в них було своє бачення германофільства. Густав, безмежно пишаючись службою країні під час Великої війни, вважав себе передусім австрійцем, а вже потім євреєм⁵.

І все-таки він не належав до германсько-християнського ідеалу Шушніга та й до австрофашистського уряду ставився з пересторогою. Колись Густав був організатором соціал-демократичної партії Австрії, яку з приходом австрофашистів до влади в 1934 році грубо придушили й оголосили поза законом, разом із нацистською.

Однак для австрійських євреїв ситуація зараз була ліпшою, ніж відкриті переслідування, що відбувалися в Німеччині. Єврейська газета *Die Stimme* навіть опублікувала того дня банер: «Ми підтримуємо Австрію! Усі до виборчих скриньок!»⁶. Ортодоксальна газета *Jüdische Presse* підтримала: «Жодних окремих запрошень для австрійських євреїв, щоб вийти та

проголосувати. Вони знають, що за цим стоїть. Кожен мусить виконати свій обов'язок!»⁷.

Через секретні канали Гітлер погрожував Шушнігу, що, коли той не скасує плебісцит, Німеччина вживе заходів для його за-
побігання. У ту саму мить, коли Густав стояв на вулиці й читав
листівку, німецькі війська вже збиралися біля кордону.

ППП

Кинувши оком на своє відображення в дзеркалі, Тіні Кляйн-
ман поправила пальто, узяла гаманець і сумку для покупок.
Клацання її акуратних маленьких підборів, які жваво затупо-
тіли вниз сходами, оживило під'їзд дзвінким відлунням. Біля
майстерні, розміщеної на першому поверсі їхнього будинку,
жінка й знайшла Густава з листівкою в руці.

Прокламації встеляли всю дорогу, лежали на деревах і да-
хах. Скрізь. Тіні здригнулася від побаченого, її не покидало
лихе передчуття. Не до добра все це. Оптимістичний як за-
вжди Густав не надто поділяв її почуття. Такий уже він був, по-
стійно сподівався, що все відбувається на краще. Це була вод-
ночас його сила та слабкість.

Тіні жваво йшла бруківкою до ринку. Чимало власників
кіосків були селянами-фермерами, які щоранку приходили,
щоб продавати свою продукцію поряд із віденськими торгов-
цями, багато з яких — євреї. Понад половина підприємств на-
лежала саме їм, зокрема в цьому районі. Місцеві нацисти ско-
ристалися цим фактом, щоб розпалити антисемітизм через
працівників, котрі страждали від економічної депресії, немов
євреї не страждали від неї також.

Густав і Тіні не були особливо релігійними. У синагогу вони
ходили від сили кілька разів на рік на річниці та поминки. Як
і в більшості віденських євреїв, імена їхніх дітей були здебіль-
шого германськими, хоча вони дотримувалися традицій їди-
шу, як і решта. Телятину, тоненько нарізану для віденсько-
го шніцеля, Тіні придбала в пана Цайзеля, м'ясника; рештки

курятини приберегла для супу на Шабат*, а у фермерських кіосках купила свіжу картоплю та салат, а тоді й хліб, борошно, яйця та масло... Із кожним кроком Кармелітермарктом її сумка ставала дедалі важчою. На перетині ринку та головної вулиці Леопольдсгасе Тіні помітила безробітних прибиральниць, які шукали роботу біля пансіонату Клабух і кав'ярні. Комусь щастило більше, і їх забирали заможні пані з найближчих вулиць. Ті, у кого були із собою відра з мильною водою, отримували повну ставку розміром у шилінг**. Тіні та Густав деколи самі заледве оплачували рахунки, проте вона принаймні ніколи не доходила до *такого*.

Куди не глянь, зусібіч виднілися пронезалежницькі гасла. Хідники замалювали великими літерами, немов це була дорожня розмітка. Гасло плебісциту «Ми кажемо “Так”!» виднілося скрізь, як і «австрійський хрест». Крізь відчинені вікна по радіо гучно лунала жвава патріотична музика. Вулицю заповнило ревіння моторів і підбадьорливий гул, коли Тіні зауважила, як дорогою спускалася колона вантажівок із підлітками в уніформі «Австрійської молоді», що розмахували банерами червоно-білих національних кольорів і розкидали ще більше листівок. Натовп розмахував хустками, знімав капелюхи та вітав їх криками: «Австрія! Австрія!»⁸.

Здавалося, що переможе таки незалежність... Поки не було видно понурих облич серед натовпу. Прихильники нацистів були особливо тихими сьогодні й нечисленними, що не могло не дивувати.

Раптом весела музика затихла. По радіо затріскотіло термінове оголошення: усі неодружені резервісти повинні негайно прибути у військову частину. Як пояснив диктор, це потрібно для забезпечення порядку під час недільного плебісциту, але

* Триває від заходу сонця в п'ятницю до настання темряви в суботу ввечері.

** Еквівалент двох або трьох фунтів у 2019 році. (Або ж дві гривні у 2024-му. Прим. пер.)

було в його голосі щось зловісне. Навіщо їм додаткові люди для цього?

Тіні розвернулась і пішла назад додому через переповнений ринок. Попри все, що відбувалось у світі, попри те, наскільки близько чигала небезпека, життя тривало, тож що можна було робити, окрім як жити далі?

Усе місто було в листівках. Вони плавали у водах Дунайського каналу, лежали в парках і на вулицях. Дещо пізніше того дня, коли Фріц Кляйнман вийшов із Торгової школи на Гюттельдорфер-Штрассе на західній околиці Відня, вони лежали на дорозі та висіли на деревах. Із гуркотом вулицею колона за колоною їхали вантажівки із солдатами, що прямували до німецького кордону за двісті кілометрів. Фріц та інші хлопчачки з притаманним підліткам захватом спостерігали, як повз них проїжджали низки голів у шоломах зі зброєю напоготові.

У свої чотирнадцять Фріц уже нагадував батька — такі самі красиві вилиці, той самий ніс, рот із повними губами, що обрисами нагадували крила чайки. Хоч риси обличчя Густава були ніжними, великі чорні очі Фріца виявилися так само проникливими, як у матері. Він залишив старшу школу й останні шість місяців готувався, щоб услід за батьком освоїти ремесло меблярства.

Поки Фріц із друзями добиралися додому через центр, вулиці опанували нові настрої. О третій годині того самого дня урядову кампанію щодо плебісциту тимчасово призупинили через кризу, яка загострювалася. Хоч офіційних новин не було, вулицями ширилися чутки про бойові дії на австрійсько-німецькому кордоні, про повстання нацистів у провінційних містечках і, що найбільше тривожило, про те, що віденська поліція стане на бік місцевих нацистів, якщо все дійде до прямої конфронтації. Групки ентузіастів бродили містом, дехто кричав: «Хайль Гітлер!», на що інші демонстративно відповідали:

«Хайль Шушніг!». Нацисти були голоснішими, вони ставали зухвалішими. Більшість була молоддю без жодного життєвого досвіду, але накачана ідеологією⁹.

Таке час від часу траплялось останніми днями. Періодично ставалися напади на євреїв¹⁰, проте цього разу все було інакше. Коли Фріц дійшов до Штефанспляцу — самісінького серця міста, де віденські нацисти таємно облаштували штаб-квартиру, околиці собору кишіли людьми, котрі горлали: «Хайль Гітлер». Цього разу відповіді не було¹¹.

Поліцейські стояли неподалік, спостерігали, розмовляли між собою, але нічого не робили. Спостерігали, поки що не викриваючи себе, і таємні члени австрійського штурмового управління, також знані як СА — штурмові загони нацистської партії. Стримані та дисципліновані, вони мали свій наказ. Їхній час ще не настав.

Фріц прошмигнув крізь групи демонстрантів і, перетнувши Дунайський канал, повернувся до свого житлового будинку в Леопольдштадті, де вже згодом його черевики стукотіли сходами до квартири номер шістнадцять — до тепла, затишку та родини.

пнпшп

Маленький Курт стояв на табуреті та з допитливістю розглядав, як мама готує тісто на локшину для курячого супу — традиційної страви на п'ятницю Шабату. Це був один із небагатьох звичаїв, яких їхня родина досі дотримувалася.

Тіні не запалювала свічок і не промовляла благословення, чого не скажеш про Курта, який у свої вісім уже співав у хорі центральної синагоги та ставав доволі побожним. Він потоваришував із православною родиною, яка жила через коридор, і навіть брав на себе роль людини, що запалює для них світло в шабатні вечори. Родина Кляйнманів була дружньою, проте саме Курт став улюбленцем, пестунчиком, якого Тіні особливо любила. Він обожнював усіляко допомагати їй на кухні.